

De 'advocacy coalition' voor het Europese werk- gelegenheidsbeleid: het Europese integratie- proces sinds de EMU

*Marc van der Meer
en Bart van Riel*

Marc van der Meer is als universitair docent verbonden aan het Amsterdams Instituut voor Arbeidsstudies van de Universiteit van Amsterdam. Bart van Riel is beleidsmedewerker bij de Sociaal-Economische Raad in Den Haag.

Adres: Sociaal-Economische Raad
Postbus 90405
2509 LK Den Haag
T (070) 349 94 99

Samenvatting

In dit artikel wordt de ontwikkeling van het Europese werkgelegenheidsbeleid besproken. De opname van een werkgelegenheidshoofdstuk in het Verdrag van Amsterdam (juni 1997) was bijzonder, omdat minder dan zes jaar eerder in het Verdrag van Maastricht (december 1991) wel over de Economische en Monetaire Unie, maar niet over een werkgelegenheidsafpraak werd gesproken. Op basis van nauwkeurige documentstudie beschouwen we deze ontwikkeling als een belangrijke 'constitutionele' keuze. De totstandkoming van het Europese werkgelegenheidshoofdstuk kan naar onze mening niet verklaard worden aan de hand van het gebruikelijke intergouvernementele of neofunctionalistische verklaringsschema voor Europese integratie. Ten slotte bespreken we of de 'advocacy coalition' ten behoeve van het Europese sociale beleid een 'deviante case' betreft, of een nieuwe fase in het Europese integratieproces heeft ingeluid.

1 Inleiding¹

In het Verdrag van Amsterdam (juni 1997) is voor het eerst een werkgelegenheidshoofdstuk opgenomen. Dit werkgelegenheidshoofdstuk in het Europese Verdrag lijkt de opmaat te vormen voor een nieuwe fase in het Europese integratieproces, waarin niet alleen de sociale agenda van Europa aanzienlijk is verbreed maar ook de in het werkgelegenheidshoofdstuk afgesproken samenwerkingsprocedures, onder de in Lissabon (maart 2000) gemunte naam van de 'open coördinatiemethode', verder vorm krijgen.²

De opname van het werkgelegenheidshoofdstuk in Amsterdam was in het licht van de afspraken in Maastricht (december 1991) onverwacht. Toen werd immers besloten om de Economische en Monetaire Unie (EMU) door te zetten en bovendien in 1996 een nieuwe intergouvernementele conferentie (IGC) bijeen te roepen teneinde het Verdrag desgewenst te herzien in verband met de mogelijke uitbreiding van de Unie naar Midden- en Oost-Europa, die met de val van de Berlijnse Muur in 1989 in het vizier was gekomen. Op de Europese Raad van Amsterdam (juni 1997), waar de IGC afgesloten zou worden met een herziening van het Verdrag, konden de

regeringsleiders echter geen overeenstemming bereiken over de noodzakelijke institutionele hervormingen voor uitbreiding (dat gebeurde pas op de Europese Raad in Nice (december 2000)). Wel werd een nieuw hoofdstuk over het werkgelegenheidsbeleid toegevoegd aan het EU-verdrag. Vanuit het perspectief van de Europese Raad van Maastricht was dit opmerkelijk, omdat het werkgelegenheidsbeleid op generlei wijze als een bewuste *left-over* van deze Europese Raad beschouwd kan worden. Het werkgelegenheidsbeleid is in feite na de Top van Amsterdam niet meer van de agenda van de Europese Raad verdwenen; sterker nog, het is nadien een dominant thema geworden waarop iedere voorzitter van de Raad een stempel heeft proberen te drukken. Daarbij diende de door het werkgelegenheidsbeleid geïntroduceerde open coördinatie-methode als procedureel voorbeeld.

In het onderstaande proberen we te verklaren waarom er een nieuw werkgelegenheidshoofdstuk aan het Verdrag is toegevoegd. We gaan er daarbij vanuit dat een aanpassing van het Europese verdrag een constitutionele keuze betreft. Er bestaan twee theoretische benaderingen die pretenderen dergelijke constitutionele keuzes te verklaren, het intergouvernementalisme (IG) en het neofunctionalisme (NF). De controverse tussen deze twee denkrichtingen spitst zich in de kern toe op twee punten: a) de rol van de lidstaten versus de communautaire instellingen in de ontwikkeling van het integratieproces; en b) de mate waarin het Europese integratieproces een eigen dynamiek kent.

Volgens Goetschy (1999) ontstond het Europese werkgelegenheidsbeleid uit een complexe mix van intergouvernementele krachten, supranationale factoren en spillover-effecten. We proberen deze complexiteit te reduceren door aan de hand van nauwkeurige documentstudie van primaire bronnen de volgende vraag te beantwoorden: Hoe kunnen de constitutionele keuzes ten aanzien van de totstandkoming van het Europese werkgelegenheidsbeleid theoretisch worden verklaard? Ons antwoord duidt op het belang van een 'advocacy coalition' tussen sociaal-democratische politici, de Commissie en het Europees Parlement.³ Deze coalitie stelde zich ten doel het legitimiteitstekort dat ontstaan was na het Verdrag van Maastricht, op te vullen. Om deze reden spreken we van een 'politieke spillover' van de monetaire unie.

2 De ontoereikendheid van een intergouvernementele verklaring

Andrew Moravcsik heeft in zijn boek *The Choice for Europe* (1998) het IG-verklaringsschema het verst ontwikkeld. In zijn versie omvat het drie stappen. In de eerste stap worden de voorkeuren van de lidstaten verklaard. Moravcsik veronderstelt hier dat deze voorkeuren gevormd worden door binnenlandse politieke krachten en belangengroepen, dat deze voorkeuren stabiel zijn en bovendien dat ze exogeen zijn ten opzichte van de specifieke internationale politieke context.⁴ De tweede stap omvat de verklaring van het onderhandelingsresultaat. De belangrijkste vooronderstelling is hier dat de Europese Commissie en het Europees Parlement in de onderhandelingen een marginale rol spelen; het onderhandelingsresultaat kan dus verklaard worden uit enerzijds de in de eerste stap bepaalde voorkeuren van de lidstaten en anderzijds de onderhandelingspositie van de lidstaten (die afhangt van de intensiteit van de voorkeuren – het relatieve belang dat aan een bepaalde uitkomst gehecht wordt). De derde stap richt zich op de verklaring van de procedurele vorm waarin het onderhandelingsresultaat gegoten wordt. Om kort te zijn: Moravcsik veronderstelt dat de voorkeuren van de lidstaten in een binnenlands vacuüm gevormd worden en dat de lidstaten vervolgens deze voorkeuren meenemen naar de Brusselse onderhandelingsarena.⁵

Wij zijn van mening dat het bovenstaande verklaringsschema om drie redenen ontoereikend is om de totstandkoming van het werkgelegenheidshoofdstuk te verklaren:

- ten eerste omdat de Europese context essentieel is geweest voor het verschijnen van het werkgelegenheidsbeleid op de Europese agenda;
- ten tweede omdat de Europese Commissie en het Europees Parlement een belangrijke rol speelden in de formulering en het op de agenda zetten van het werkgelegenheidshoofdstuk op de IGC;
- ten derde omdat de voorkeuren van drie belangrijke lidstaten zich gedurende de IGC onderhandelingen wijzigden en dus moeilijk als stabiel kunnen worden aangemerkt.

Het belang van de Europese context blijkt vooral uit het tijdstip en de plaats (de Europese Raad van Kopenhagen (juni 1993)) waarop de Europese Raad de

Tabel 1: Chronologisch overzicht van de totstandkoming van het Europees werkgelegenheidsbeleid

December	1992	Europese Raad van Edinburgh: verklaring over bevordering economisch herstel.
Juni	1993	Europese Raad van Kopenhagen: werkloosheid en recessie zijn de voornaamste onderwerpen van deze Europese Raad. Opdracht aan Europese Commissie voor Witboek groei, concurrentievermogen en werkgelegenheid.
December	1993	Europese Raad van Brussel: in het licht van het Witboek wordt een actieplan voor de bestrijding van de werkloosheid aangenomen.
Juni	1994	Instelling van de groep-Westendorp die de ICC gaat voorbereiden. Lobby om werkgelegenheid op de agenda van de ICC te krijgen.
December	1994	Europese Raad van Essen: Formulering van vijf uitgangspunten waarop het arbeidsmarktbeleid van de lidstaten elk jaar getoetst wordt.
Juni	1995	Start van de Groep Westendorp.
Maart	1996	Benelux-memorandum over de komende ICC. Voorstellen voor het opnemen van een werkgelegenheidsparagraaf in het Verdrag.
Maart	1996	Europese Raad van Turijn: officieel begin van de ICC; werkgelegenheid staat op de agenda.
December	1996	Europese Raad van Dublin: conceptvoorstel wijziging Verdrag.
Juni	1997	Europese Raad van Amsterdam: opname werkgelegenheidshoofdstuk in Verdrag.

Bron: Ontleend aan Van Riel en Metten 2000:126.

werkgelegenheid op de Europese agenda zette (zie hieronder voor een chronologisch overzicht van de ontwikkeling van het Europees werkgelegenheidsbeleid).⁶

In 1992-1993 was de werkloosheid op de Europese arbeidsmarkt opgelopen. Dat was niet alleen het geval in Duitsland na de eenwording, maar ook in de andere lidstaten. De totale werkloosheid bedroeg achttien miljoen personen en was volgens de 'Jobs Study' (OECD 1994) deels van een structureel karakter. Vervolgens wees het Deense volk het Verdrag van Maastricht af en openbaarde zich een afname van de steun van het grote publiek voor de Europese integratie. Deze afname bleef niet beperkt tot Denemarken, maar kwam ook tot uiting in de geringe marge waarmee het Franse volk met het Verdrag van Maastricht instemde en in de enquêtes waarmee de Europese Commissie de steun voor de integratie in de lidstaten in de gaten hield.

De Europese Raad reageerde op deze legitimiteitscrisis met het voornemen beter in te spelen op de zorgen van de burgers. Dus, om met de termen van Scharpf (1999, 6-7) te spreken, de legitimiteit

van de 'output' van het beleid boven de 'input' van het beleid te plaatsen. In de conclusie van de Europese Raad van Kopenhagen valt te lezen dat 'alleen op de blijvende steun van de bevolking voor de opbouw van Europa mag worden gerekend als kan worden aangetoond dat de Gemeenschap een bijdrage levert aan de veiligheid en het welzijn van alle burgers'. Dat betekende dat de Gemeenschap gemeenschappelijke actie zou ondernemen om de werkloosheid terug te dringen. De Europese Raad van Kopenhagen gaf toenmalig voorzitter van de Europese Commissie, Jacques Delors, de opdracht hiertoe een Witboek op te stellen.

Elementen van het op de Top van Brussel (december 1993) gepresenteerde Witboek voor groei, concurrentievermogen en werkgelegenheid zijn direct te herkennen in het op deze Top aangenomen Actieplan voor de bestrijding van de werkloosheid. Het Brusselse actieplan richtte zich met name op het vaststellen van een gemeenschappelijk kader dat als referentie zou kunnen dienen voor het beleid van de lidstaten. Ieder jaar, voor het eerst in december 1994 op de Top van Essen, zou de Europese Raad het actieplan – onder andere aan de hand van

een verslag over de nationale beleidsmaatregelen – evalueren en zonodig bijstellen. Hiermee waren de contouren van het werkgelegenheidsbeleid zoals dat later gecodificeerd zou worden in het Verdrag van Amsterdam al grotendeels bepaald. De maatregelen waaraan de lidstaten in het kader van het eerste actieplan, zoals dat op de Top van Brussel is afgesproken, aandacht zouden moeten besteden zijn allemaal terug te vinden in de eerste officiële werkgelegenheidsrichtsnoeren voor 1998, die daarnaast als nieuw element alleen nog richtlijnen bevatten voor het gelijke kansenbeleid.⁷

Dit is echter niet het enige punt waarop een invloed van de Commissie op de beleidsformulering is vast te stellen. Belangrijk was ten tweede ook dat de Commissie samen met het Europese parlement een belangrijke rol speelde bij het plaatsen van werkgelegenheid op de agenda van de 1GC. Na de Top van Brussel stond werkgelegenheid dus op de agenda van de Europese Raad en het zou er nadien niet meer van verdwijnen. Vervolgens moest de werkgelegenheid nog een thema worden van de 1GC, die in 1996 zou moeten beginnen. De agenda van de 1GC werd voorbereid door een reflectiegroep onder voorzitterschap van Carlos Westendorp, waarin als unicum naast vertegenwoordigers van elk van de lidstaten en de Commissie ook twee leden van het Europese parlement waren vertegenwoordigd. Het Europese parlement kwam als enige van de deelnemers met een uitgewerkt voorstel voor de agenda van de 1GC.⁸ Het Europese parlement wilde een werkgelegenheidshoofdstuk in het Verdrag opnemen en werd daarbij gesteund door de Commissie. Het Commissiestandpunt werd sterk bepaald door de vroegere Zweedse Minister van Financiën, Allan Larsson, die na de Zweedse toetreding benoemd was tot directeur-generaal van de DG-V in de Commissie, dat verantwoordelijk was voor werkgelegenheid. Larsson (1998) was een groot voorstander van een werkgelegenheidshoofdstuk in het Verdrag en had op verzoek van de Zweedse premier Carlsson in april 1995 een paper geschreven met de titel 'A vision for 1GC 1996: A European Employment Union – to make EMU possible'. Larsson was ook voorzitter van de invloedrijke werkgroep binnen de Partij van Europese Sociaal-democraten (PES), 'the European Employment Initiative', waarvan ook de Nederlandse minister Ad Melkert lid was geweest.⁹ Het was de Zweedse afgevaardigde

Lund, een vroegere staatssecretaris onder Larsson, die in september 1995, namens de sociaal-democratische regering Carlsson, het eerste uitgewerkte voorstel voor een werkgelegenheidshoofdstuk in het Verdrag in de reflectiegroep Westendorp inbracht. Dit voorstel kon op de onmiddellijke steun van de vertegenwoordigers van het Europese parlement en de Commissie rekenen. Binnen de reflectiegroep vormde zich dus een coalitie tussen het Europese parlement, de Commissie en vertegenwoordigers van de lidstaten, waarin de Zweden een belangrijke rol speelden. De motieven voor Zweden om zich sterk te maken voor een werkgelegenheidshoofdstuk in het Verdrag kunnen niet los gezien worden van de Europese context. De sociaal-democratische regering van nieuwkomer Zweden stond onder zware druk de angst voor Europa bij de sceptische bevolking weg te nemen. Om duidelijk te maken dat de toetreding tot Europa niet het einde van het Zweedse model hoefde te betekenen, moest een belangrijk onderdeel van dit model – het actieve arbeidsmarktbeleid en het nastreven van volledige werkgelegenheid – naar Europa geëxporteerd worden.

De derde reden waarom wij menen dat een intergouvernementele verklaring niet past voor de verklaring van het Europese werkgelegenheidsbeleid betreft de onderhandelingen in de 1GC. We zien hier dat de drie landen die aanvankelijk tegen de opname van een werkgelegenheidshoofdstuk waren, hun oorspronkelijke voorkeuren prijsgeven.¹⁰

Uit een overzicht van de memoranda over de 1GC die de regeringen van de vijftien lidstaten vlak voor het begin van de 1GC aan hun parlementen toestuurd, bleek dat alleen de Britse regering zich een uitgesproken tegenstander toonde van de opname van een werkgelegenheidshoofdstuk in het Verdrag en dat alleen de Franse en de Duitse regering het werkgelegenheidshoofdstuk niet expliciet behandelden.¹¹

De cruciale gebeurtenis tussen de Top van Dublin en de Top van Amsterdam, die ertoe leidde dat uiteindelijk alle lidstaten zich achter het voorgestelde werkgelegenheidshoofdstuk konden scharen, was de regeringswisseling in Groot-Brittannië op 1 mei 1997. Hiervoor zijn twee redenen aan te voeren: ten eerste zou een herverkiezing van de regering Major onherroepelijk tot een Brits veto in Amsterdam hebben geleid. Ten tweede dwong de zich aftekenende overwinning van Tony Blair de Duitse

en Franse regering tot instemming met het opnemen van het werkgelegenheidshoofdstuk. De Duitse en Franse regeringen konden zich nu immers niet meer verschuilen achter een eventueel Brits veto. Omdat de sociaal-democratische oppositie in beide landen opname van het werkgelegenheidshoofdstuk tot een binnenlands thema had gemaakt, waren de electorale kosten van een weigering groot. Voor de regering Juppé kwam de uiteindelijke instemming met opname van het werkgelegenheidshoofdstuk te laat. Zij verloor de vervroegde verkiezingen van de sociaal-democraat Jospin, die vervolgens in juni 1997 handig het resultaat van de Top van Amsterdam naar zich toe wist te trekken zonder dat er echter nog een letter aan het Concept-Verdrag van Amsterdam veranderd werd. Onder druk van Jospin nam de Europese Raad in Amsterdam nog wel een resolutie aan over groei en werkgelegenheid en werd besloten tot de extra Top van Luxemburg in november 1997, die door de Luxemburgse minister-president Juncker benut zou worden om snel uitvoering te geven aan het nieuwe hoofdstuk in het Verdrag.

De Duitse regering stemde uiteindelijk in, nadat verder geëxpliciteerd was dat het werkgelegenheidsbeleid zich zou richten op scholing, opleiding en een groter aanpassingsvermogen van arbeidsmarkten. Ook wilde de Duitse regering verdere garanties dat het gemeenschappelijke werkgelegenheidsbeleid geen extra geld zou gaan kosten.¹² Dit waren echter geen nieuwe punten.

3 De ontoereikendheid van een neo-functionalistische verklaring

Geeft het NF meer inzicht in de factoren die geleid hebben tot toevoeging van het werkgelegenheidshoofdstuk aan het Verdrag? Volgens het NF-verklaringsschema is de Commissie de drijvende kracht achter het integratieproces. De Commissie brengt de belangen van de lidstaten samen en geeft nieuwe impulsen aan het integratieproces waarbij zogenaamde spillovers optreden.¹³ Toegepast op de totstandkoming van het werkgelegenheidsbeleid zou dit betekenen dat de Commissie de beslissende impulsen voor de totstandkoming van het Europees werkgelegenheidsbeleid heeft gegeven, waarbij zij gebruikmaakt van een gezamenlijk belang dat de lidstaten hechten aan een Europees werkgelegenheidsbeleid na de totstandkoming van de Monetaire

Unie. Daarbij zou sprake zijn geweest van een functionele spillover: het Europees werkgelegenheidsbeleid zou voor de lidstaten noodzakelijk zijn geworden om het verlies van het monetaire beleidsinstrumentarium te compenseren.

Wij zijn echter van mening dat een NF-verklaringswijze om twee redenen niet goed past:

- ten eerste is de rol van de Commissie minder dominant geweest;
- ten tweede is van een functionele spillover van de Monetaire Unie naar het werkgelegenheidsbeleid, welke bepalend zou zijn geweest voor de motieven van de lidstaten, geen sprake geweest.

Zoals uiteengezet in de vorige paragraaf, speelde de Commissie een belangrijke rol in de totstandkoming van het Europees werkgelegenheidsbeleid. Elementen van het Witboek van Delors zijn direct te herkennen in de eerste werkgelegenheidsrichtsnoeren. Toch speelde het Witboek over groei, concurrentievermogen en werkgelegenheid (1993) een minder dominante rol dan bijvoorbeeld het Witboek waarmee Delors in 1985 een belangrijk deel van de agenda voor het Interne Markt-project bepaalde. De Europese Raad negeerde namelijk precies de delen van het Witboek waar Delors het meeste belang aan hechtte: het creëren van Europese werkgelegenheidsinstrumenten waar de Commissie een belangrijke invloed zou kunnen uitoefenen.

Het Witboek bevatte immers een waaier van voorstellen. Naast de in de vorige paragraaf genoemde voorstellen voor een verbeterde werking van de arbeidsmarkt en een actieve arbeidsmarktpolitiek, hield het onder andere ook voorstellen in voor investeringen in de Europese infrastructuur – de Trans-Europese netwerken (de Tens) – en voorstellen tot verlaging van de Duitse kortetermijnrente en kwantitatieve doelstellingen voor het aantal nieuwe banen in het jaar 2000. De Tens zouden met Europese leningen gefinancierd moeten worden. Van deze voorstellen, die neer zouden komen op het scheppen van communautaire werkgelegenheidsinstrumenten, wilde de Ecofin-Raad echter niets weten. Delors raakte dan ook in ernstig conflict met wat in kringen van de Commissie minachtend 'de boekhouders' genoemd werd. Uiteindelijk trok Delors aan het kortste eind en koos de Europese Raad de zijde van de Ecofin-Raad. Delors slaagde er dus maar gedeeltelijk in met zijn Witboek de

agenda van de Europese Raad te beïnvloeden, zoals dat een decennium eerder wel gelukt was met het Witboek over de interne markt. We zien dat vanaf de Top van Brussel (december 1993) de Europese Raad (naast de eigen vakministers in de Ecofin-Raad en de Commissie) een veel actievere rol ging spelen in de coördinatie van het werkgelegenheidsbeleid. Deze actievere rol van de Europese Raad lijkt vooral ten koste te gaan van de agendabepalende rol van de Commissie.

Hoewel de Commissie weliswaar samen met het Europese parlement een belangrijke rol speelde in het op de agenda van de IGC zetten van het werkgelegenheidsbeleid, mag de rol van de sociaal-democratische lidstaten – met name Zweden – niet onderschat worden. De positie van een groeiend aantal lidstaten voor de opname van het werkgelegenheidsbeleid heeft weinig van doen met functionele spillovers. Als er sprake van een dergelijke spillover was geweest, zou verwacht mogen worden dat de lidstaten het verlies van nationaal beleidsinstrumentarium door de Monetaire Unie zouden compenseren met een communautair instrumentarium. Pogingen hiertoe van de Commissie stuitten echter, zoals gezegd, op fel verzet van de lidstaten. Dat gold ook voor lidstaten zoals Nederland, die later voor opname van een werkgelegenheidsbeleid in het Verdrag waren. Het uitgangspunt van het Benelux-memorandum dat voor het begin van de IGC werd gepresenteerd, was dat het werkgelegenheidsbeleid geen overdracht van bevoegdheden van het nationale niveau naar Brussel tot gevolg mocht hebben, niet meer geld mocht kosten en de EMU-bepalingen volledig moest respecteren.

Daarnaast speelden functionele spillovers in de argumentatie van de voorstanders van het werkgelegenheidsbeleid geen enkele rol. Voor Larsson (1998), die een belangrijke stempel drukte op het werkgelegenheidsbeleid, waren de Monetaire Unie en het actieve arbeidsmarktbeleid – dat hij als kern ziet van het Europese werkgelegenheidsbeleid – beide noodzakelijk voor het terugdringen van de hoge Europese werkloosheid. De Monetaire Unie zou naar zijn mening economische schokken zoveel mogelijk op kunnen vangen en de actieve arbeidsmarktpolitiek zou verhinderen dat dergelijke schokken een permanent effect op de arbeidsmarkt achter zouden laten. Larsson suggereert echter nergens dat een Monetaire Unie een gezamenlijk werk-

gelegenheidsbeleid noodzakelijk zou maken. Een dergelijk standpunt is ook niet eenduidig theoretisch te onderbouwen.¹⁴

4 Waarom past de ontwikkeling van het Europese Werkgelegenheidsbeleid niet in een van beide verklaringen?

De totstandkoming van het werkgelegenheidsbeleid past dus niet goed in één van de gangbare verklaringen voor het totstandkomen van constitutionele keuzes in de Europese Unie. Dit heeft ons inziens twee redenen, die we in deze paragraaf verder zullen uitwerken:

- de scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van het werkgelegenheidsbeleid liep vooral langs politieke lijnen en niet zozeer tussen de Commissie en het Europese parlement aan de ene kant en de lidstaten aan de andere kant;
- de motivatie voor het werkgelegenheidsbeleid moet vooral gezocht worden in de legitimatie van het besluit om een Monetaire Unie aan te gaan en niet zozeer als antwoord op het verlies van nationale beleidsinstrumenten door de internationalisering van de economie of door het Europese integratieproces zelf.

De sociaal-democratische coalitie voor het werkgelegenheidsbeleid

Zowel het IGC als het NF trekken de belangrijkste scheidslijn tussen de actoren die betrokken zijn bij het integratieproces tussen de lidstaten enerzijds en de communautaire actoren anderzijds. De beide benaderingen verschillen echter in de beoordeling wie in dit proces dominant is: voor het IGC zijn dat de lidstaten, voor het NF is dat de Commissie. Bij de totstandkoming van het werkgelegenheidsbeleid is echter moeilijk vast te stellen welke actor dominant is geweest. De Commissie heeft onmiskenbaar met het Witboek een stempel op het werkgelegenheidsbeleid gezet en de Commissie heeft samen met het Europese parlement een rol gespeeld bij het op de agenda plaatsen van werkgelegenheid op de IGC. Hier staat echter tegenover dat de Commissie en het Europese parlement hiervoor de ruimte kregen van de lidstaten, dat de Europese Raad de agendabepalende rol van de Commissie deels overnam, dat het merendeel van de lidstaten het van belang vond om werkgelegenheid op de IGC te agenderen, dat de lidstaten belangrijke delen van het Witboek niet

overnamen en ten slotte dat zonder de ommezwaai van drie grote lidstaten in de IGC er geen werkgelegenheidshoofdstuk in het Verdrag gekomen zou zijn.

In plaats van een min of meer arbitraire keuze te maken tussen de Commissie of de lidstaten als dominante kracht, lijkt het ons vruchtbaarder er vanuit te gaan dat de scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van opname van het werkgelegenheidshoofdstuk in het Verdrag vooral langs politieke lijnen liep (en dus niet zozeer tussen de communautaire actoren en de lidstaten). Het was vooral een coalitie van de sociaal-democraten in het EP, de Commissie (DG Larsson) en de verschillende lidstaten die ervoor zorgde dat werkgelegenheid op de IGC-agenda kwam. De voornaamste tegenstander was de conservatieve Britse regering. De Franse gaullistische regering en de Duitse christen-democratische regering konden zich achter deze Britse tegenstand verschuilen. Dit verklaart ook het doorslaggevend belang van de sociaal-democratische verkiezingsoverwinning in Groot-Brittannië.

In de theorievorming over Europese integratie is vreemd genoeg voor dergelijke advocacy coalitions geen ruimte gemaakt bij de verklaring van constitutionele keuzes. Advocacy coalitions worden pas geacht een rol te spelen bij de implementatie en uitvoering van de constitutionele keuzes.¹⁵

We willen niet suggereren dat er geen tegenstellingen tussen de Commissie en de lidstaten waren. Zoals gezegd vond er een hard gevecht plaats tussen de Commissie en de lidstaten over de inzet van communautaire middelen voor het werkgelegenheidsbeleid en daarmee de controle over het beleid. Deze strijd werd in het voordeel van de lidstaten beslist: de voorgestelde procedure voor de coördinatie van het werkgelegenheidsbeleid (zie met name art. 128 VEG) kent aan de Commissie alleen een rol toe bij de opstelling en de evaluatie van beleid. Het Europees werkgelegenheidsbeleid richt zich vooral op het formuleren en evalueren van gemeenschappelijke beleidsoriëntaties van de lidstaten. Voor de aanbevelingen van de Raad aan de lidstaten mag de Commissie slechts aanbevelingen aan de Raad opstellen, waarvan de Raad zonder meer mag afwijken. Daarnaast oefenen de lidstaten via ambtelijke comités controle en invloed uit op de beleidsvoornemens van de Commissie. De toenmalige Nederlandse Minister de Vries van Sociale Zaken en

Werkgelegenheid zei daarover: 'Door een sterke, herkenbare rol van de Raad en zijn ambtelijke voorportalen, wordt voorkomen dat de Commissie de Europese werkgelegenheidsstrategie te sterk domineert. Werkgelegenheid blijft in de eerste plaats een aangelegenheid van de lidstaten, dus van de Raad'.¹⁶

De strijd tussen de Commissie en de lidstaten concentreerde zich dus op de *invulling* van het Europees werkgelegenheidsbeleid en niet zozeer op de vraag of er een Europees werkgelegenheidsbeleid moest komen of niet. Het is in dit kader ook belangrijk op te merken dat het intergouvernementele karakter van de gekozen coördinatieprocedure geen uitspraak toelaat over de geldigheid van het intergouvernementele *verklaringsschema*.

Legitimiteit van de EMU als motivatie

De reden voor de totstandkoming van een Europees werkgelegenheidsbeleid – het formuleren en evalueren van gemeenschappelijke beleidsoriëntaties – ligt in onze ogen primair in het verhogen van de legitimiteit van de Europese Unie. De smalle marges waarmee het Verdrag van Maastricht in Frankrijk geratificeerd werd en de verwerping in eerste instantie van het Verdrag door de Deense bevolking, confronteerde de regeringsleiders met het vertrouwensverlies van de Europese burgers. Hierop werd besloten de Unie dichter bij de burgers te brengen door aan te tonen dat de Unie een bijdrage levert aan de veiligheid en het welzijn van de burgers. Deze zorg voor het draagvlak van de Unie verenigde de Commissie, het Europese parlement en de meeste lidstaten.

Vooraf voor sociaal-democraten, die in de jaren negentig in steeds meer lidstaten in de regering kwamen, werd het van belang hun steun voor het aangaan van de Monetaire Unie en de daarvoor benodigde convergentie-inspanningen te legitimeren naar hun achterban. Aangetoond moest worden dat Europa 'meer is dan markt en munt' en wel degelijk een sociale dimensie heeft. Daartoe moest een gezamenlijke aanpak van de werkloosheid totstandkomen én meer evenwicht in het EMU-Verdrag worden gebracht.

In het bijzonder de sociaal-democratische regering van nieuwkomer Zweden stond onder zware druk om duidelijk te maken dat de toetreding tot Europa niet het einde van het Zweedse model hoefde te betekenen. Dit verklaart waarom met name

Zweedse politici en ambtenaren een voortrekkersrol namen in de totstandkoming van het werkgelegenheidshoofdstuk.

Dit legitimiteitsmotief valt in geen van beide benaderingen voor de verklaring van constitutionele keuzes in te passen. De reden hiervoor is dat zowel het IG als het NF integratie primair als instrument van de lidstaten zien voor het bereiken van bepaalde binnenlandse doelen. Het IG van Moravcsik benadrukt daarbij vooral de voordelen die bepaalde belangengroepen in de lidstaten bij een verdere integratie hebben. Het NF ziet, zoals eerder aangegeven, integratie als middel voor de lidstaten om hun verlies van nationaal beleidsinstrumentarium op terrein A dat veroorzaakt wordt door integratie op terrein B te compenseren. Van een dergelijke functionele spillover van de Monetaire Unie naar het werkgelegenheidsbeleid is in onze ogen, zoals gezegd, geen sprake geweest. Wij zouden liever van een politieke spillover spreken.¹⁷ De beslissing een Monetaire Unie aan te gaan en de daarvoor noodzakelijke convergentie-inspanningen riepen weerstanden op in de lidstaten, omdat dit tot een grotere werkloosheid zou leiden. Om deze weerstand te overwinnen, moest duidelijk gemaakt worden dat de lidstaten in het kader van de Europese Unie zich ook bekommerden om de werkgelegenheid.

Volgens van Kersbergen (2000) is de binding van burgers aan Europa conditioneel aan het vermogen van beleidmakers goede prestaties op economisch en sociaal vlak in het eigen land te leveren. Dat monetaire integratie op lange termijn voordelen met zich mee kan brengen, is voor kiezers van ondergeschikt belang; zij zullen immers vooral kijken welke effecten de Monetaire Unie en de weg daar naartoe heeft voor de zaken die hun direct raken zoals baan zekerheid, inkomen en sociale zekerheid. Vooral voor sociaal-democratische partijen was het belangrijk naar hun kiezers te signaleren dat de afspraken om tot een Monetaire Unie te komen, niet zouden leiden tot een verminderd 'commitment' aan hun doelstellingen betreffende werkgelegenheid. Dit ging verder dan een eng gedefinieerd eigenbelang van de lidstaten, ook stond de meer ideologische getinte vraag naar de toekomstige identiteit van Europa op het spel.

Het zou een vergissing zijn de door ons gesignaleerde politieke spillover aan het repertoire van neofunctionalistische spillovers (zie hiervoor Jensen

2000) toe te voegen. De politieke spillover komt namelijk mede voort uit datgene wat in het NF steevast als een gegeven wordt beschouwd: namelijk de steun en het draagvlak van burgers voor de Europese integratie.¹⁸

5 Vormt de totstandkoming van het werkgelegenheidsbeleid een 'deviant case'?

De laatste vraag die we willen bespreken, luidt of de totstandkoming van het werkgelegenheidsbeleid een 'deviant case' is in het licht van de twee dominante verklaringen van constitutionele keuzes. Volgens Youngs (1999: 311ff) is de politieke spillover van de Monetaire Unie naar het werkgelegenheidsbeleid primair terug te voeren op de manier waarop in Maastricht het besluit tot het aangaan van een Monetaire Unie totstandgekomen is. Daar werden door de regeringsleiders vergaande besluiten genomen, terwijl een groot deel van het electoraat daar slecht over geïnformeerd of op voorbereid was.¹⁹ Hieraan kan worden toegevoegd dat de scherpe stijging van de werkloosheid die vlak na het afsluiten van het Verdrag van Maastricht optrad, het met name voor sociaal-democratische regeringen noodzakelijk maakte hun steun voor de Monetaire Unie en de daarbij behorende convergentie-inspanningen naar hun electoraat te legitimeren. Naar hun kiezers moest duidelijk gemaakt worden dat de Unie zich niet alleen om prijsstabiliteit en begrotingsdiscipline bekommerde, maar ook om werkgelegenheid. De EMU was ook een sociaal-democratisch project. In deze zin kan de totstandkoming van het werkgelegenheidsbeleid als een 'correctie' op Maastricht en daarmee als een deviant case gezien worden.²⁰ Ook de invloed van de Commissie en het Europese parlement op de agenda van de IGC is terug te voeren op de unieke constructie van een breed samengestelde reflectiegroep die de IGC moest voorbereiden. De instelling van een voorbereidingscommissie, waarin voor het eerst ook het Europese parlement vertegenwoordigd was, had alles te maken met de behoefte het draagvlak voor de IGC te vergroten.

Wij menen echter dat er meer aan de hand is. De totstandkoming van het werkgelegenheidshoofdstuk heeft een voorbeeldfunctie gehad op andere terreinen van sociaal beleid. De Europese Raad van Lissabon (maart 2000) besloot tot een gezamenlijke strategie voor de modernisering van sociale stelsels

en tot het aanpakken van sociale uitsluiting. De Europese Raad van Nice (december 2000) heeft dit verder uitgewerkt in een agenda voor het sociaal beleid. Op de Top van Stockholm (maart 2001) heeft de Europese Raad besloten tot gezamenlijke voorbereiding op de vergrijzing, waaronder aanpassing van de stelsels van sociale bescherming inclusief de pensioenstelsels. Het patroon is hierbij steeds hetzelfde: het sociaal-democratische voorzitterschap neemt samen met de Commissie en gesteund door het Europese parlement het initiatief; de Europese Raad neemt een besluit; en geeft vervolgens de Raad en de Commissie opdracht gezamenlijke beleidsoriëntaties uit te werken in een open coördinatie methode, geënt op de procedure van het werkgelegenheidshoofdstuk. Daarbij wordt gebruikgemaakt van de technieken van 'benchmarking' ten einde de beleidsontwikkelingen transparant en vergelijkbaar te maken en 'peer pressure' om slechte vormen van beleid publiekelijk af te keuren en goede vormen aan te moedigen.

Ook op deze gebieden lijkt er eerder van een politieke dan van een functionele spillover sprake te zijn. Er is geen reden waarom de Monetaire Unie de lidstaten tot afspraken over Europees sociaal beleid zou dwingen. Van een verlies van instrumenten voor sociaal beleid kan immers niet gesproken worden. Volgens de Belgische minister Vandenbroucke signaleren de lidstaten door gezamenlijke afspraken over Europees sociaal beleid, dat ze een tegenkracht willen opzetten tegen de door velen gevreesde sociale dumping.²¹ Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat sociale dumping optreedt, of op zal treden, in de Monetaire Unie, of dat politici geen andere middelen zouden hebben om eventuele angst voor sociale dumping weg te nemen.²² Ook deze ambities voor een Europees sociaal beleid lijken ons primair ingegeven voor verhoging van het draagvlak en de legitimiteit van Europees beleid, door aan de kiezers te signaleren dat de Unie zich ook bekommert voor de zaken die de burgers aan het hart gaan zoals werk en inkomenszekerheid. In deze zin is het werkgelegenheidsbeleid geen deviant case, maar een voorbeeld voor latere ontwikkelingen geweest.

De strategie om door middel van open coördinatie op sociaal beleid het draagvlak voor Europa te vergroten, roept twee vragen op die op dit moment niet eenduidig te beantwoorden zijn:

– zijn de gemeenschappelijke doeleinden en de ge-

hanteerde open coördinatie methode effectief en kunnen ze de burgers van het belang van Europa overtuigen?²³

– zijn dergelijke afspraken nodig om het draagvlak voor de Europese Unie te schragen? Het is immers verre van zeker dat de veronderstelde angst voor sociale dumping of werkloosheid in de Monetaire Unie reëel is. In hoeverre zullen de langetermijnvoordelen van een gemeenschappelijke munt voor 'eigen' draagvlak voor de Monetaire Unie leiden?

Tot slot wijzen wij erop dat de voorbereiding van de volgende IGC, die in 2004 begint, in handen is gegeven van een breed samengestelde voorbereidingscommissie, de zogeheten conventie. Ook dit lijkt erop te wijzen dat de totstandkoming van het werkgelegenheidsbeleid waarschijnlijk minder uniek was en dat voor de verklaring van nieuwe constitutionele keuzes, het belangrijk wordt te kijken naar politieke spillovers en advocacy coalitions.

6 Conclusie

In dit artikel is de ontstaansgeschiedenis en ontwikkelingsgang van het Europese werkgelegenheidsbeleid besproken. We hebben de tamelijk onverwachte opname van het werkgelegenheidshoofdstuk, waarvan de antecedenten teruggaan tot 1993, in het Verdrag van Amsterdam als een belangrijke constitutionele keuze beschouwd. Tevens is gebleken dat de procedures van het totstandgekomen werkgelegenheidsbeleid in meer opzichten als voorbeeld hebben gediend voor een aantal nieuwe initiatieven in het Europese sociale beleid.

We hebben ons in de tekst de vraag gesteld in hoeverre deze keuze past in de twee gangbare verklaringen voor het Europese integratieproces. We hebben daarbij zowel de intergouvernementele als neofunctionalistische verklaring gewogen en te licht bevonden. Noch de lidstaten noch de Commissie bleken een dominante rol te spelen bij de ontwikkeling van het Europese werkgelegenheidsbeleid. Veeleer was er sprake van een 'advocacy coalition' die bestond uit sociaal-democratische voorlieden in sommige lidstaten, de Commissie en het Europese parlement. Tevens is gebleken dat het werkgelegenheidsbeleid niet kan worden beschouwd als een instrument van de lidstaten om bepaalde binnenlandse doelen of belangen te bereiken c.q. te

bedienen. Het Europese werkgelegenheidsbeleid werd daarentegen geënt op het motief om de legitimatie van Europese integratie te verhogen. Om deze redenen spreken we van een 'politieke spillover'. Deze variant past echter niet in het repertoire van het neofunctionalisme, omdat in deze theoretische stroming legitimiteit wordt verondersteld en niet, zoals hier, hoeft te worden bewerkstelligd.

Vervolgens hebben we bediscussieerd in hoeverre het Europese werkgelegenheidsbeleid als een incidentele correctie op het legitimiteitstekort van Maastricht te beschouwen is en daarmee als een 'deviant case' in de theorievorming. We achten dit onwaarschijnlijk en zijn van mening dat er van een structurele ontwikkeling sprake lijkt te zijn. Het Europese werkgelegenheidsbeleid zal niet eenvoudig

uit de Verdragstekst worden geschrapt en zolang er voldoende politieke steun is kan het beleid ook op andere sociale terreinen navolging krijgen. Dit geldt met name nu in Europa sprake is van een 'diepere' integratie door de invoering van een gemeenschappelijke munt en de steun van burgers niet langer als gegeven kan worden verondersteld. Met het einde van deze 'permissive consensus' zal de burger vooral die dingen in beleid aan de orde gesteld willen zien die hem of haar het meeste ter harte gaan en direct betreffen: veiligheid, welzijn en werkgelegenheid. Het is niet toevallig op deze terreinen dat nieuwe initiatieven op sociaal beleid worden genomen. Dit roept echter twee vragen op, die we nog niet kunnen beantwoorden: is het effectief en is het noodzakelijk?

Noten

- 1 Met dank aan twee anonieme referenten voor hun zeer constructieve commentaar, dat heeft geleid tot een verbetering van dit artikel.
- 2 Zie over de open coördinatiemethode uitbreider Hodson en Maher (2001).
- 3 Om misverstanden te voorkomen: het is niet onze doelstelling om het 'advocacy coalition framework' van Sabatier (1998) te toetsen.
- 4 Moravcsik 1999, 24.
- 5 Vergelijk Peterson en Bomberg 1999, 15.
- 6 De feitelijke informatie over de totstandkoming van het werkgelegenheidsbeleid in deze en de volgende paragraaf is gebaseerd op Van Riel en Metten 2000, hoofdstuk 5.
- 7 Zie voor het Brusselse actieplan: Bulletin van de Europese Gemeenschappen 12/1993, 8-9. De elementen van dit actieplan waren verbetering van onderwijs en opleidingsstelsels, flexibeler arbeidsmarkten, modernisering van de arbeidsmarktorganisatie, verlaging van de belasting en premiedruk voor laaggeschoolde arbeid, overgang naar een actieve arbeidsmarktpolitiek, specifieke aandacht voor de opleiding van jongeren, ontwikkeling van werkgelegenheid in samenhang met nieuwe behoeftes op het gebied van milieubescherming en de kwaliteit van het bestaan en meer aandacht voor het potentieel van het midden- en kleinbedrijf.
- 8 Corbett (1998, 372).
- 9 Johansson (1999, 90-91).
- 10 Ook Moravcsik en Nicolaïdes (1999, 68) signaleren deze verandering in de voorkeuren van de lidstaten, maar vinden de totstandkoming van het werkgelegenheidshoofdstuk 'of modest importance'.
- 11 Zie European Parliament, Intergovernmental Conference Task Force, 'White paper on the 1996 intergovernmental conference', vol. II: summary of the positions of the member states of the European Union with a view to the 1996 conference, PE 165.963. Youngs (1999, 307) bewering dat de overgro-

- te meerderheid pas begin 1997 enthousiast werd voor een werkgelegenheidshoofdstuk snijdt dan ook geen hout.
- 12 Overigens zijn indirect toch omvangrijke communautaire fondsen voor het werkgelegenheidsbeleid beschikbaar geworden. Dat is het gevolg van de hervorming van het Europees Sociaal Fonds in het kader van de Agenda 2000 operatie.
- 13 Spillover wordt door Lindberg (1963, 10) als volgt gedefinieerd: 'the initial task and grant of power to the central institutions creates a situation or series of situations that can be dealt with only by expanding the task and grant of power'. Met 'central institutions' worden hier de communautaire instellingen bedoeld.
- 14 Zie hiervoor onder andere Calmfors (2001) en Norbert en Fehn (2000).
- 15 Zie Peterson en Bomberg (1999, 16ff) en Rosamond (2000, 123ff).
- 16 Brief van de Minister aan de Tweede Kamer op 13-11-1998, TK, vergaderjaar 1998-1999, 21501-18, nr.89. p.3.
- 17 Vergelijk Youngs, 1999. Deze invulling van het begrip politieke spillover wijkt af van de invulling die Moravcsik (1993, 475) eraan geeft. Hij definieert politieke spillover als het proces waarin de Europese instituties steeds sterker worden naarmate het integratieproces voortschrijdt. Dit sluit aan bij een van de zes kenmerken die Lindberg (1963, 11) van een spilloversituatie geeft.
- 18 Vergelijk Rosamond 2000, 56.
- 19 Zie hiervoor ook Dyson en Featherstone 1999, 791-801.
- 20 De Belgische minister-president Dehaene zei hierover in 1996: 'The Maastricht Treaty is in many respects an incomplete work. It has established a strong monetary union, but is much less clear on the economic dimension of the Union and altogether silent on employment policy. This is a weakness that must be remedied' (geciteerd in Van Riel en Metten 2000, 125).
- 21 Zie Vandenbroucke 2001, 777.

- 22 Zie Van Riel 2001 voor een kritiek op de theorie dat de EMU tot sociale dumping zou leiden.
- 23 Van der Meer (2000) heeft enkele kanttekeningen geplaatst bij de vergelijkbaarheid van de verschillende beleidsplannen in de lidstaten. Het Europese werkgelegenheidsbeleid wordt overigens thans officieel geëvalueerd, in Nederland door

de Stichting voor Economisch Onderzoek in samenwerking met het Amsterdams Instituut voor Arbeidsstudies van de Universiteit van Amsterdam (Zijl e.a. 2002). Uit dergelijke evaluaties zal blijken in welke mate in de lidstaten nu en in de toekomst (bij eventuele regeringwisselingen) aan de uitvoering van het Europese werkgelegenheidsbeleid wordt gehecht.

Literatuur

- Calmfors, Lars, 2001, 'Unemployment, Labor Market Reform and Monetary union'. *Journal of Labor Economics*, 19 (2) 265-289.
- Corbett, Richard, 1998, *The European Parliament's Role in Closer EU integration*. Londen: MacMillan.
- Delors, 1993, *Whitebook for Growth, Competitiveness, Employment: The Challenges and Ways Forward into the 21st Century*. Brussel.
- Dyson, Kenneth en Kevin Featherstone, 1999, *The Road to Maastricht: Negotiating Economic and Monetary Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Goetschy, Janine, 1999, 'The European Employment Strategy: Genesis and Development'. *European Journal of Industrial Relations*, pp. 117-137.
- Hodson, Dermot en Imelda Maher, 2001, 'The Open Method as a New Mode of Governance: The Case of Soft Economic Policy Co-ordination'. *Journal of Common Market Studies*, pp. 719-746.
- Jensen, Carsten Strøby, 2000, 'Neofunctionalist Theories and the Development of European Social and Labour Market Policy'. *Journal of Common Market Studies*, 38 (1) 71-92.
- Johanson, Karl M., 1999, 'Tracing the Employment Title in the Amsterdam Treaty: Uncovering Transnational Coalitions'. *Journal of European Public Policy*, pp. 85-101.
- Kersbergen, Kees van, 2000, 'Political Allegiance and European integration'. *European Journal of Political Research*, pp. 1-17.
- Larsson, Allan, 1998, 'The European Employment Strategy and the EMU: You Must Invest to Save'. *Industrial and Economic Democracy*, pp. 391-415.
- Lindberg, Leon N., 1963, *The Political Dynamics of European Economic Integration*. Stanford: Stanford University Press.
- Moravcsik, Andrew, 1993, 'Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach'. *Journal of Common Market Studies*, 31: 473-524.
- Moravcsik, Andrew, 1998, *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. Londen: UCL press.
- Moravcsik, Andrew en Kalypsos Nicolaïdes, 1999, 'Explaining the Treaty of Amsterdam: Interests, Influence and Institutions'. *Journal of Common Market Studies*, 37: 59-85.
- Meer, Marc van der, 2000, 'Mooie sier en zachte dwang: De toegevoegde waarde van het Europese Werkgelegenheidsbeleid'. *Socialisme en democratie*, 7-8: 362-371.
- Norbert, Berthold en Rainer Fehn, 2000, 'Does EMU Promote Labour-market Reforms?' *Kyklos*, pp. 509-536.
- OECD, 1994/1995, *The Jobs Study*. Paris.
- Peterson, John en Elizabeth Bomberg, 1999, *Decision-making in the European Union*. Londen: MacMillan.
- Riel, Bart van, 1999, 'Nationale voorkeuren en Europese Integratie'. *Beleid en maatschappij*, 26 (3) 220-226.
- Riel, Bart van, 2001, 'Harmonisering oder Konkurrenz als Modi der Oekonomischen Integration'. In: Tömmel, Ingeborg (red.), *Europäische Integration als Prozess von Angleichung und Differenzierung*. Opladen: Leske + Budrich, pp. 39-51.
- Riel, Bart van en Alman Metten, 2000, *De keuzes van Maastricht- de hobbelige weg naar de EMU*. Assen: Van Gorcum.
- Rosamond, Ben, 2000, *Theories of European Integration*. Londen: MacMillan.
- Sabatier, Paul A., 1998, 'The advocacy coalition framework: Revisions and relevance for Europe'. *Journal of European Public Policy*, 5 (1) 98-130.
- Scharpf, Fritz, 1999, *Governing the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Vandenbroucke, Frank, 2001, 'Samen werken aan duurzame rechtvaardigheid'. *Economische statistische berichten*, pp. 776-778.
- Youngs, Richard, 1999, 'The Politics of the Single Currency: Learning the Lessons of Maastricht'. *Journal of Common Market Studies*, 37 (2) 295-316.
- Zijl, Marloes, Marc van der Meer, Jitske van Seters, Jelle Visser en Hugo Keuzenkamp, 2002, *Dutch Experiences with the European Employment Strategy*. Amsterdam: SEO/AIAS, SEO-rapport nr.611.